

Elemente biblice în inscripțiile funerare în limba latină din țările române (1300-1800)

Doina FILIMON DOROFTEI

*The paper is based on a working corpus of about 430 Latin funerary inscriptions dated from the period 1300–1850, most of them from Saxon and Hungarian churches of Transsylvania, which are examined from the point of view of the history of the formular, by identifying the main types of Biblical, patristic and liturgical sources (quotations, comparisons, expressions – *athleta Christi, seruus Dei, obdormire in Domino*, semantic changes of some terms such as *uiuere, ergastulum* etc.). Even the elements belonging to pagan Antiquity (such as the formulae: *memento mori, hodie mihi cras tibi, quod ego sum tu eris*) are subordinated to the Christian attitude concerning death, resurrection and vision of the hereafter.*

1. Observațiile ce urmează au la bază un corpus de circa 430 de inscripții funerare în limba latină, dispărute sau aflate *in situ* și în muzee, datînd din perioada 1300–1850; dintre acestea, 380 provin din bisericile săsești și maghiare ale Transilvaniei. Sursele bibliografice¹ sînt indicate numai în cazul inscripțiilor dispărute și al altor inscripții decît cele săsești, textul acestora din urmă fiind stabilit prin cercetare de teren².

2. Raportîndu-ne la cele patru tipuri principale de formular, reprezentînd implicit patru perioade în evoluția inscripțiilor funerare, vom examina modul în care cîteva structuri din antichitatea păgînă sau creștină trec în formularul medieval, apoi în cel humanist și cel al perioadei baroce, din două puncte de vedere: a) prezența a numeroase elemente biblice (citate, sintagme, termeni, imagini sau comparații), răspîndite adesea prin intermediul liturgiei și al literaturii patristice (de exemplu: *mitis, athleta Christi, seruus Dei, obdormire in Domino* etc.); b) transpunerea din perspectivă creștină a unor elemente preluate, în spiritul Renașterii, din antichitatea păgînă (de exemplu: adresarea către trecător, formulele *quod ego sum tu eris, memento mori, hodie mihi cras tibi* etc.).

2.1. Față de structura unei inscripții funerare antice, care cuprinde (Cf. Cagnat, 1890: 244–257; Sandys, 1927: 60–82):

– numele defunctului la nominativ, urmat de: *hic cubat/ situs est*) sau la genitiv, după formula *Dis Manibus*, apoi în dativ,

¹ Avînd în vedere tema abordată, nu luăm în considerare problemele legate de grafie și și nu marcăm abrevierile.

² Repertorierea inscripțiilor din zona săsească a făcut obiectul tezei noastre de doctorat cu tema „Inscripțiile medievale și neo-latine din bisericile din România. Repertoriu, glosar și studiu lingvistic – Bisericile săsești”, coordonată de regretatul Prof. univ. dr. Dan Slușanschi și susținută în 1999.

– menționarea filiației, a locului de origine, a condiției de cetățean, a onorurilor ce i-au fost acordate, a calităților defunctului etc.,

– prezentarea celui ce a ridicat monumentul (numele, legătura cu defunctul, motivele), formule pentru protecția mormântului față de profanare,

– salutul adresat defunctului de către cei vii, precum și de cel mort trecătorilor, formularul creștin a suferit modificări mai ales din secolele IV–V, manifestându-se predilecția pentru anumite formule: „...usage de commencer une épitaphe par *hic* – première mention à Rome en 365 pour *hic jacet*, en 371 pour *hic pausat*, en 376 pour *hic requiescit* –, mention de l'âge précis, de la date de la mort, utilisation du seul nom de baptême à partir du Ve siècle, emploi d'épithètes honorifiques etc. Ce nouveau formulaire s'est généralement établi à Rome, puis a été imité dans le reste de l'Occident...” (Favreau, 1979: 36).

2.2. Inscripțiile funerare medievale dezvoltă temele eshatologice și sînt caracterizate astfel de Iiro Kajanto (1980: 137): „The conventional type of prose epitaphs began with the phrases *hic requiescit* / *iacet*, and concluded with the eschatological wish *cuius anima resquiescat in pace*. The epitaph usually gave little but the name of the departed, his title and the offices he held, together with a few stock epithets, and his date of death”.

Astfel, primele inscripții funerare din țările române au o structură simplă:

– *Hic sepultus est comes Laurencius de Longo Campo. pie memorie* (Cîmpulung, 1300; Lăzărescu, 1957: 121);

– *Batherii anno 1481* (Baia, 1481; IOB 1965: 502–503, nr. 608);

– *Sepultum d(omi)ni...* (Sibiu, 1496; Sibiu, 1499).

2.3. Inscripțiile perioadei humaniste cuprind: dedicația *D(eo) O(ptimo) M(aximo)*³, indicarea vârstei, numele defunctului în dativ, numele celor care dedică monumentul, calitățile defunctului etc.

Avînd ca bază de studiu inscripțiile din Roma, Kajanto (1980: 137–138) fixează ca reper temporal al răspîndirii epitafurilor Renașterii ultimul sfert al veacului al XV-lea și le descrie astfel: „The praise of the departed was a central theme especially in humanistic epitaphs. Here the difference between medieval and humanistic inscriptions was more striking. Medieval epitaphs paid greater attention to genuinely religious virtues, above all to charity and good works, and to religion in the proper sense of the word. The pattern of the officially sanctioned Seven Virtues is often clearly visible. In humanistic epitaphs, it is the spirit of Renaissance, its emphasis upon the individual that comes to the fore. The classical idea of fame as a reward for the individual excellence was revived. The virtues praised were civic and intellectual rather than religious, even in the epitaphs of cardinals and other ecclesiastical dignitaries. Their epitaphs often became veritable eulogies”.

2.4. Față de acestea, inscripțiile baroce au drept trăsătură generală elogierea amplă a defunctului. Portretele, la început mai simple și mai convenționale, ajung treptat biografii complete; cîte un epitaf cuprinde chiar un adevărat *curriculum vitae*⁴.

³ *Dixit Dominus: Ecce ego aperio tumulos uestros et educam uos ex tumulis uestris. Ezech. 37.12. Deo Optimo Maximo Sacrum* (Dirjui, 1637; Orbán, 1868: 179).

3. Unul dintre elementele unificatoare ale acestor modele de formular funerar constă în reprezentarea morții și a vieții de apoi; perspectiva eshatologică se contruiește pe baza unei structuri de tipul *mortuus uiuens*: „Eschatological ideas of the reversion of the body to the earth and of the passage of the soul to Heaven were crucial to a Christian epitaph. (...) The chief difference between medieval and humanistic epitaphs was one of emphasis. Eschatological subject matter was in general more prominent in medieval epigraphy” (Kajanto, 1980: 137).

Vom urmări modul în care este privită viața pămîntească în raport cu „viața veacului ce va veni” în câteva inscripții reprezentative pentru ariile și perioadele examinate.

3.1. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, se conturează antiteza între lumea de aici și cea de dincolo, recurgîndu-se la următorii termeni grupați în serii sinonimice *corpus – membra*⁵ vs. *anima*⁶ – *mens* – *spiritus*:

– *hic lapis... membra recepit, animam caeli regna beata fouent* (Bistrița, 1564),

– *astra mens petiit corpus nobile terra fouet* (Sibiu, 1580),

– *corpore tecta iacet, mente sed astra colit* (Sibiu, 1582),

– *mors rapuit corpus, spiritus astra subit* (Sîn Văsii, 1586; Orbán, 1870, p. 59),

– *Corpus habet tellus animam sed sidera caela* (Sibiu, 1590),

– *Coelum animam Gyalakut*⁷ *fissile corpus habet* (Fîntînele, 1660; Orbán, 1870, p. 35).

Formula *spiritus astra petit*, care este atestată pentru prima oară în anul 641, într-o inscripție din Sevilla, apoi apare ca început de vers în epitaful papei Grigore cel Mare (Favreau/Michaud, 1978: 252), devine emblematică pentru reprezentarea vieții de după moarte (*ac Mihael sancte me duc ad astra precor...* – Sebeș, 1500).

3.1.1. În viața pămîntească, trupul este o povară și o închisoare (*nihil haec uita est quia labor aequae dolor* – Sibiu, 1524; *uita acerba* – Saschiz, 1650), iar moartea devine o eliberare (*soluta malis* – Rupea, 1651).

Lumea este caracterizată prin termenii: *sordidus* (*terra sordida, beatior aula* – Sighișoara 1647), *immundus*⁸ (*immunde munde* – Sibiu, 1694).

3.1.2. Un termen folosit într-o inscripție tîrzie este ***ergastulum***, glosat într-o scholie la Iuvenal, VI, 151: *ergastula dicuntur proprie loca in quibus ad poenam uincti homines opus faciunt*, sinonim cu *carcer* în Exod, 6, 6 (*educam uos de ergastulo Aegyptiorum*), cf. *ergastulum carnis* la Hieronim, *Epistulae*, 22, 7, 4:

– *Siste uiator et memento mortalitatis, detruso ergastulo generosam dominam Nuri Armenorum fragrantem christiadum florem de more hoccedie 18 Martii condidisse saxo. Precare ergo.* (București, 1736; IOB, 1965: 216, nr. 40).

⁴ De exemplu, epitaful lui Simon Albelius (Brașov 1654) sau a lui Michael Petchius (Dîrjiu 1582; Brătulescu 1937: 6).

⁵ Uneori se regăsesc ecouri ale înclinației medievale pentru macabru: *Spiritus aethereas petiit, qua uenerat, arces / urna nihil praeter putre cadauer habet* (Sibiu, 1599).

⁶ *Anima* este cel mai vechi termen și din cauza utilizării sale în frecvența formulă medievală *cuius anima requiescat in pace*.

⁷ Gyalakut este vechiul nume al localității.

⁸ Cf. Iob 14, 4: *quis potest facere mundum de immundo conceptum semine?*

3.1.3. Viața pămîntească este privită ca o scurtă călătorie spre adevărata viață a creștinului: *absoluto hodioporio* – Sibiu, 1626, termenul *hodoeporicon* însemnînd ‘relatare a unei călătorii’, la Hieronymus.

3.1.4. Dintre termenii care desemnează plecarea din această lume și trecerea către lumea de dincolo, mai menționăm verbul *migrare*, care apare în liturghia pentru morți (*quam animam hodie de hoc saeculo migrare iussisti* – Blaise 1966: 213; *migrauit inter sidera* Blaise, 1966: 545) și la autori ca Gregorius Magnus și Caesarius Arelatensis:

– *ad Dominum uitae ex hac statione migrat* (Sibiu, 1604); *coelestes glor... uitae migratio...* (Cîmpia Turzii, 1724; Orbán, 1871: 145)

– *emigrauit* (Sighișoara, 1587; Prejmer, 1692).

3.1.5. Alt termen pentru ‘a muri’ este *dormire*, cu compusul său *obdormiscere*: *dormire* apare rar (*pie dormiuit... relicta uidua* – Brașov, 1685–1691), cf. *et multi de his qui dormiunt in terrae puluere euigilabunt / alii in uitam aeternam et alii in obprobrium ut uideant semper* (Dan. 12, 2); *non est enim mortua puella sed dormit* (Matth. 9, 24); în schimb, *obdormiscere*, ocurent în *Faptele Apostolilor* 7, 60 (*et lapidabant Stephanum inuocantem et dicentem...et cum hoc dixisset obdormiuit in Domino*) și preluat în liturghia Sf. Ștefan (Favreau/Michaud, 1978: 252), se va răspîndi rapid în formularul funerar începînd din prima jumătate a secolului al XVI-lea⁹, adesea fiind însoțit de adverbele *pie, placide* etc.:

– *obdormiuit in Domino*: Cîmpulung, 1534 (inscripție dispărută, notată de Blasius Kleiner); Dîrjiu, 1578 (Brătulescu, 1937: 9); Bistrița, 1624; Baia, 1652 (IOB 1965: 531, nr. 652); Baia, 1665 (IOB 1965: 533, nr. 655); *sancto in Christo obdormiuit* (Sibiu, înc. sec. XVII; Möckesch, 1839: 50–51, nr. 59);

– *placide in Christo obdormiuit*: Sibiu, 1580; Sibiu, 1599; *placide in Domino obdormiuit*: Slimnic, 1592; Tirimia Mare, 1631 (Orbán 1870: 46–48); Sibiu, 1632; Brașov, 1697, 1719, 1753 (Gross, 1925: 152);

– *pie in Domino obdormientis*: Mediaș, 1612; *pie in Christo obdormiuit*: Brașov 1697, 1714;

– *in Chr(ist)o beate obdormientis*: Sibiu, 1694.

3.2. Meritele din timpul vieții sînt cele care îi asigură defunctului locul în ceruri: *illius ut passim uitam testentur honestam ante homines uirtus, spiritus ante Deum* (Sibiu, 1580; Möckesch, 1839: 27, nr. 23); lumea de dincolo este desemnată, în inscripțiile de pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, prin: *regna beata, siderea coela, aetheriae arces, aetheria sede și sedibus aethereis, altiithronis sedibus, caelica regna și tecta, coelestia regna Iehouae* etc.

3.3. Răsplata pentru meritele din timpul vieții este pacea veșnică și bucuria de a-i aduce mărire lui Christos: *canit Christo* (Mediaș, 1585; Mediaș, 1612), *beatus ouans* (Sibiu, 1617).

Perspectiva creștină este marcată, din primele inscripții, prin formula: *expectans resurrectionem* (cf. *Simbolul Apostolic: credo in carnis resurrectionem / et exspecto*

⁹ Aceeași formulă apare de timpuriu și în inscripțiile în limba germană, de exemplu: Baia, 158... (IOB, 1965: 514, nr. 625), Baia, 1602 (Lapedatu, 1909: 60).

resurrectionem mortuorum, Blaise 1966: 546–547), cu întregirea *cum omnibus* (Sibiu, 1562); mai târziu, este însoțită de adjectivele calificative **gloriosa** (1654), **beata** (1663), **laeta** (1640, 1710) etc.:

– *in spem laetissimae resurrectionis* (Sighișoara, 1640);

– *hic in Domino requiescit placide beatamque expectat resurrectionem* (Biertan, 1686).

3.4. Mai târziu, într-o inscripție de tipul: *cuius coelum anima fruitur uirtute nepotes corpori sarcophagus pectore posteritas* (Sighișoara, 1613), în structura binară a formularului (*sarcophagus / caelum, corpus / anima*) se va include și al treilea element, și anume gloria postumă (*nepotes, posteritas*).

În epitaful preotului Hutter din Cisnădie, *effigies*, ca reprezentare plastică a defunctului, este totodată emblema vizibilă a prețurii posterității:

– *Illius effigies haec, marmor ossa recondit / Hic sua membra iacent, spiritus astra tenet* (Cisnădie, 1638).

4. Verbul **uiuere** capătă sensuri noi, în relația cu *mori*, desemnând pentru creștini adevărata viață, pentru care se pregătesc trăind și la care ajung după moarte, idee bazată pe identitatea *mors Christi, uita nostra* (Sibiu, 1658) și exprimată prin oximoronul *mortuus uiuens*, frecvent în inscripțiile secolului al XVII-lea:

– *In Domino moritur, uixit ut ante deo* (Sibiu, 1621);

– *ergo aliis missis Christum sincere colamus, / qui et post hanc uitam uiuere posse dabit* (Sibiu, 1638; Möckesch 1839: 26, nr. 22);

– *uita mihi Christus mors mihi lucrum* (Sibiu, 1648), cf. *Phil.* 1, 21: *mihi enim uiuere Christus est et mori lucrum*;

– *mortuus ut uiuas, uiuus moriaris oportet, assuesce ergo prius, quam moriari, mori* (Sibiu, 1678)¹⁰;

– *uiuo tibi moriorque tibi dulcissime Iesu / Spes mea tu moriens, spes rediuuus eras*. (Sibiu, 1685);

– *disce uiuendo mori ut moriendo uiuas* (Hosman, 1712).

5. Pentru precizarea duratei vieții, se folosește, alături de formulele *aetatis suae, aetatis uero suae*, cu indicarea anului nașterii și al morții și de structurile preluate din latina creștină, ca *uixit annos*:

– *obiit Anno Christi MD dum uixisset annos LII et menses 9. Quiescat in pace* (Brașov, 1500; Gross, 1925: 154);

– *29 uiriam et honestam uitam perecit in fide chatolica romana, uixit annos 63* (Cîmpulung, 1713),

un participiu **denatus**¹¹, folosit în relație cu **natus**, mai ales în zona săsească a Sibiului, începînd din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *denatus uero...uixit itaque annos 58* (Biertan, 1652). Relația celor doi termeni *natus* – *denatus* este

¹⁰ Cf. *mortuo uiuens*, cu sens propriu, în aceeași inscripție: *Hoc monumentum amoris coniugalis Annae Graffianae, mortuo uiuens uiro nobili et strenuo domini Andreae Literati, erigi curauit Anno 1678*.

¹¹ În *Corpus des inscriptions de la France médiévale*, termenul *denata* este atestat într-o inscripție din 1261: *...denata, cuius anima requiescat in pace*.

explicitată, printr-o etimologie *ad hoc*, ca *deo natus* – *denatus*, fiind astfel în legătură cu *renatus* (termen ce desemnează pe cel botezat, „renăscut întru Domnul”):

– **Deo nati** anno 1645 die 14 Nouembris **denati**que anno 1710, die 26 May, *aetatis suae* 64 (Sibiu, 1710).

6. În cazul multor comparații și metafore, sînt evidente sursele biblice și liturgice, ca preluări directe sau interpretări.

6.1. Astfel, dintre reperatele neo-testamentare menționăm: episodul cu Martha și Maria (cf. *Luca*, 10, 38–42):

– *Quiescit in hac crypta olim quae parum a curis quieuit Martha Bösia... Vere fuit cura et industria Martha amore et probitate Maria* (Brașov, 1747; Gross, 1925: 150)

și binecunoscuta relație dintre numele apostolului Petrus și *petra* (cf. *Matei*, 16, 18: *Ego dico tibi quia tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam*):

– *Petrus eram, solido Petrae fundamine nixus, /...Tu quoque te uictam, mors! ipsa fatebere quondam / In Petra hac, Petrus cum rediuius ero* (Sibiu, 1648, piatra de mormînt a lui Petrus Rihelius).

6.2. Uneori, comparațiile și metaforele transpun în cuvinte o imagine consacrată în iconografia creștină, raportată la deviza familiei sau la reprezentarea defunctului:

– *Anchora meae salutis gratia Patris per Christum acquisita* (Biertan, 1652 – defunctul este reprezentat ținînd în mînă o ancoră), cf. *spem tanquam ancoram praefigere in desiderio terrae illius*, în comentariul lui Augustin la *Ps.* 42, 2 (Blaise 1954);

– *Quod Pelicanus amans fortisque figura Leonis denotat, illud erat ciuibus, ecce, suis* (Sibiu, 1633): „Ce symbole chrétien popularisé par l’image (l’oiseau déchirant sa poitrine pour nourrir de son sang ses petits) évoque soit le Christ répandant son sang pour le salut du monde (le pélican du désert: Augustin *Psal.* 101, 8), soit le Christ nourrissant les hommes de lui-même dans l’eucharistie: *pie Pellicane*” (Blaise, 1966: 343).

7. Termeni și sintagme biblice, patristice și liturgice:

7.1. – **mitis**: ... *mansuetus, pius et mitis quiescit in humo sacerdos*... (Baia, sfîrșitul sec. XV; IOB 1965: 504, nr. 609); *erat mansuetus, pius et mitis*... (Baia, 1618; IOB 1965: 523, nr. 637) – cf. *Ps.* 36, 11: *mites hereditabunt terram* (în *Vulgata*), *mansueti* (în *Septuaginta*), *Matei* 5, 4: *beati mites quoniam ipsi possidebunt terram*;

7.2. – **dei seruus**: *Hic iacet Bartolomeus dei seruus Saxonus* (Baia, 1497; Lapedatu 1909: 2), *Christe salus hominum bone conditor atque redemptor / suscipe redemptum pio sanguine seruum* (Sebeș, 1500) – cf. *seruus Christi, famulus Dei / Christi*, în limbajul liturgic cu sensul ‘preot’ (Blaise, 1966: 504–505);

7.3. – **fortis adleta**: *Quis hac sub petra quiescit? Fortis athleta Nicolaus Schacs. Ego sum qui mortis soluit debitum* (Baia, 1561; IOB 1965: 510, nr. 619), în uzul liturgic referitor la martiri, cf. Augustin: *gloriosus Christi athleta; athleta Christi nobilis*... (Blaise, 1966: 232);

7.4. – ipostaza **pastor / custos / dux gregis**, cu raportare la textul evanghelic (Bunul Păstor, *Ioan* 10, 1–21; ...*iacentes sicut oves non habentes pastorem*, *Matei* 9, 36; *Marcu* 6, 34) desemnează categoria preoților și pe fiecare în parte:

- *Scheseaeus pastor in hac Christi qui fuit urbe gregis* (Mediaș, 1585);
- *commissionibus ouibus diuini pabula uerbi oui tribuens fidus pastor et acris erat* (Șaeș, 1586);
- *...piisimui uir d(omi)n(us) ecclesiae huius pastor / Non lupus hic, Christi pastor ouilis erat* (Sibiu, 1597, piatra de mormânt a lui Petrus Lupinus);
- *praeclarus episcopus aulae, Christi et Teutonici duxque decusque gregis* (Biertan, 1600);
- *decrepitu iacet hic custos gregis ecce fidelis Christi* (Biertan, 1626).

8. Citatele biblice, uneori cu aproximări și interpretări, au ca temă viața întru Christos și învierea morților. Adesea este indicată sursa, preferându-se *Cartea lui Iob* sau *Psalmi*:

- *Et erit tanquam lignum quod plantatum est secus decursus aquarum* (Sibiu, 1576), cf. *Ps.* 1, 3;
- *Intelligite haec qui obliui scimini Deum. Ps. XLIX* (Baia, 1500; IOB 1965: 505, nr. 611);
- *Symbolum. In te domine speraui non confundar in aeternum. Psal. XXV* (Sibiu, 1676; Möckesch, 1839: 72–74, nr. 90);
- *Scio enim quod redemptor meus uiuit et in nouissimo die de terra ressurecturum sum et rursum circumdabor pelle mea et in carne mea uidebo Deum meum* (Sibiu, 1503 – Möckesch, 1839: 23, nr. 17; Sighișoara, 1576), *Scio enim quod redemptor meus uiuit et in nouissimo die de terra resurgent mortui. Hic beatam carnis suae expectat resurrectionem* (Cincu, 1708), cf. *Iob* 19, 25–26;
- *Homo natus de muliere / Breui uiuens tempore repletur / Multis miseriis qui quasi flos / Egreditur et conteritur / Fugit uelut umbra* (*Iob*, cap. 14) (Tîrgoviște, 1652; Iorga 1906: 107);
- *beati mortui qui in Domino moriuntur* (Sebeș, 1572), cf. *Apoc.* 14, 13;
- *cursum consummaui, de reliquo reposita est mihi corona iustitiae* (Sîn Paul, inscripție păstrată parțial – Orbán, 1871, p. 34), cf. *Bonum certamen certauit, cursum consummaui, fidem seruaui, in reliquo reposita est mihi iustitiae corona*, *2Tim.*, 4, 7–8;
- *cum fex cum limus cum res uilissima simus unde superbimus in terram terra redimus* (Mediaș), cf. *Gen.*, 2, 7: *formauit hominem de limo terrae*; *Ps.* 68, 3: *Infixus sum in limo profundi*;
- *deserta hacce lachrymarum ualle*, ca metaforă a vieții pămîntești (Brașov, 1656), cf. imnul „*Salve regina*”: *gementes et flentes in hac lacrymarum ualle*.

9. Asocieri de elemente contrastante

În formularul funerar creștin, formulele fixe preluate din repertoriul antic referitoare la prezența morții atotputernice sînt direcționate spre ideea vieții în Christos. Formulele consacrate ale antichității păgîne sînt, de obicei, scoase în evidență față de restul inscripției fie prin forma literelor, fie prin amplasarea în spațiu rezervat, pe steme, cărți, coroane, alături de schelete, clepsidre etc.

9.1. *memento mori* (Brașov, 1712)

În secolul al XVII-lea, va fi asociată firesc formula antică (*homo*) *memento mori* cu textul din Ioan 1, 29: *ecce agnus Dei qui tollit peccata mundi* (Sibiu, 1628) sau cu *Spes mea est Christus*¹² (Sibiu, 1546, 1592–Möckesch, 1839: 54, nr. 66).

9.2. *hodie mihi, cras tibi*, formula antică preferată în secolul al XVII-lea (Sibiu, 1651, Dobârca, 1685), este combinată cu două structuri de text creștine: *Anchora mea Christus. Vivendo morimur denique moriendo uiuemus. Hodie mihi cras tibi* (Sibiu, 1670).

9.3. Formula antică *quod ego sum tu eris*, frecvent folosită în antichitatea păgână (ex: *quod tu et ego, quod ego et omnes; quod sumus, hoc eritis, fuimus quandoque quod estis*) și creștină (cu întregiri de tipul *orate pro me: Sum quod eris, quod es ante fui; pro me, precor, ora*), apare în corpus-ul nostru ca atare (*Ego fui quod ego sum tu eris* – Cristian, 1631), dar și recită dintr-o perspectivă creștină, într-un epitaf, azi dispărut, din secolul al XVIII-lea:

– *hospes memento quod fueram non sum. Mox nil eram, sed nunc sum quod fueram... post breues maior ero* (Apoldu de Jos, 1723; Iorga, 1906, p. 40)

10. De asemenea, jocurile de cuvinte cultivate mai ales din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sînt totdeauna reinterpretate din perspectivă creștină:

Formula des întîlnită în epitafurile antice capătă sensul creștin al morții ca plecare spre adevărata viață: *abiit non obiit*¹³ (Brașov, 1654); *abiit non obiit... expectat gloriosam resurrectionem exuuiæ* (Brașov, 1713).

11. Adresarea directă către cei ce trec pe lângă mormînt este un *topos* antic păstrat în epitafurile medievale și humaniste; aceste formule adresate trecătorului de îndemn la oprire și lectură a epitafului se asociază cu elemente creștine: meditația asupra morții, ruga pentru defunct etc.

11.1. Una dintre cele mai vechi inscripții săsești, din 1410, și anume cea de pe piatra preotului Thomas de la Biserica Neagră din Brașov, cuprinde, în spirit medieval, formula *requiescat in pace*, urmată de cererea de a se rosti rugăciuni pentru mîntuirea sufletului defunctului:

– *... cuius anima requiescat in pace, Amen. Item supplicauit praedictus dominus omnibus ingredientibus hanc ecclesiam, quoties ob reuerentiam uirginis gloriosae ac pro salute suae animae quiuis unum Aue Maria dicere non recusabit.*

Această structură a formularului funerar care include cererea de a se rosti rugăciuni pentru defunct se păstrează în toate ariile geografice și în toate perioadele examinate:

– *Huius tu cineri requiem placidumque uiator exoptes somnum, caetera Christus habet* (Rupea, 1651);

– *Tu uiue uiator et mihi propicium redde precando Deum* (Sîn Paul, 1657; Orbán, 1871: 35, nota 3);

– *siste uiator et memento mortalitatis... precare ergo* (București, 1736; IOB 1965: 216, nr. 40);

– *molliter hic iaceat fare uiator humo*¹⁴ (Bădeni, 1778; Orbán, 1871: 164).

¹² Cf. *Spes mea Christus* (Sighișoara, 1647).

¹³ Cf. *obiit non obiit* (Bistrița, 1626).

11.2. Termenul *uiator*, mai rar *lector*, poate fi însoțit de adjective:

– *Siste gradus igitur tumulum Philo:christe uiator Inspice, dic: Pauli molliter ossa cubent* (Sibiu, 1626); de remarcat adjectivul compus *philo Christus*;

– *Pie lector, non sit tibi graue dicere: requiescat in pace*¹⁵ (1631, Cotnari; IOB 1965: 524, nr. 639).

11.3. Trecătorului i se reamintește că va împărtăși aceeași soartă: *discite mortales puluis et umbra sumus* (Sighișoara, 1620), ...*quia cinis fumus et umbra* (Tirimia Mare, 1631; Orbán, 1870: 46–48), iar moartea este privită ca o trecere spre adevărata viață a creștinului, în inscripțiile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea:

– *mecum uis esse uiator* (Hărman, 1667);

– *tu ista qui legis uiatorem esse te memento* (Hărman, 1710), cu deplasarea semantică a termenului *uiator*.

11.4. Odată ajuns în ceruri, defunctul îi poate sfătui pe cei rămași în viață să mediteze la viața de dincolo, să se străduiască să descopere adevărul vieții veșnice în împărăția cerurilor:

– *quid tum succedere lector tu debe in coelo est patria grata piis* (Sighișoara, 1587);

– *subsiste, qui Christiani nominis uis esse aemulus, uiator!* (Sibiu, 1693; Möckesch, 1839: 77–78, nr. 96), de remarcat relația dintre termenul *christianus* și numele defunctului Christian Reichart;

– *Si nosse gestis uiator. quis hoc marmore tegatur accipe: / (retine) uiam uiator et sic uoti tui compos factus disce uiuendo mori ut moriendo uiuas* (Hosman, 1712), cu figura etymologica *uiam – uiator*.

După cum arată Kajanto (1993: 57): „These clearly classicizing topics in Renaissance epigraphy should not, however, be exaggerated (...) After the mid sixteenth century, and especially in the baroque age, the Christian message in epitaphs became more and more pronounced, and the paganizing features of Renaissance epigraphy began to be more and more a thing of the past”.

12. În inscripții apar multe sinonime pentru ‘a muri’, în timp ce ‘a trăi’ este desemnat prin *uiuere in Christo*, în structuri ce ar părea paradoxale dacă nu ar fi interpretate din perspectivă creștină (ex: *post uitam uiuere*).

În concepția creștină asupra morții, moartea nu mai este un fapt natural sau o fatalitate, ci este consecința păcatului originar: omul și-a pierdut prin păcat imortalitatea originară, dar poate să o recâștige, reconcilierea începând prin botez, iar aducerea-aminte a prezenței morții devine pregătire pentru viața eternă.

¹⁴ Remarcăm absența formulei *sit tibi terra leuis*; în schimb, este preferată formula *molliter ossa quiescant: Spiritus hymnisonans Christ. uni super aethera cantat, hic penes ossa uiri molliter ossa cubant* (Sibiu, 1577; Möckesch 1839: 28–29, nr. 26); *Sic tanti exiguo moeste pia turba sepulchro / Condimus atque uiri molliter ossa cubant* (Sibiu, 1627, 1655; Möckesch, 1839: 51, nr. 60); *chara Susanna uale, et tuae molliter ossa quiescant* (Livezile, 1735).

¹⁵ Cf. *Hic requiescat in pace generosus dominus Johannes P., huius saxonialis ecclesiae custos qui obiit MCCCCLXXIII (Cimpulung, 1373; Lăzărescu 1957: 122); (e)gregius Nicolaus ... ikeld hic sepultus, cujus anima requiescat in pace.* (Sibiu, sec. XV; Möckesch 1839: 23, nr. 19); *Requiescat in pace* (Baia, 1634; IOB, 1965: 525, nr. 641).

Cele patru tipuri de formular funerar, dincolo de particularitățile evoluției lor, prin care fiecare se raportează la elemente anterioare, fie dezvoltându-le (de exemplu, tendința encomiastică din perioada decăderii Imperiului Roman se regăsește în inscripțiile baroce, sau unele formule antice păgâne sînt incluse între formulele Renașterii), fie, dimpotrivă, eliminîndu-le (astfel, se pierde gustul pentru macabru specific Evului Mediu), prezintă o trăsătură constantă: viziunea coerentă și unificatoare asupra vieții de apoi.

Lucrări consultate

- Blaise, Albert, 1954, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Brepols, Turnhout
- Blaise, Albert, 1966, *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*, Turnhout
- Brelich, Angelo, 1937, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell'Impero Romano*, Budapest
- Cagnat, René, 1890, *Cours d'épigraphie latine*, Paris
- Favreau, Robert, 1979, *Les inscriptions médiévales*, Turnhout
- Favreau, Robert, Michaud, Jean, 1978, *Epigraphie et lexicographie*, în vol. *La lexicographie du latin médiéval*, Paris
- Kajanto, Iiro, 1980, *Classical and Christian. Studies in Latin Epitaphs of Medieval and Renaissance Rome*, Helsinki
- Kajanto, Iiro, „Latin Verse Inscriptions in Medieval and Renaissance Rome”, în *Latomus*, 52, 1993, p. 42–57
- Kaufmann, Karl Maria, 1917, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Breisgau
- Sandys, John Edwin, 1927, *Latin Epigraphy*, Cambridge

Surse citate

- Brătulescu, Victor, „Biserici din Transilvania”, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, anul XXX, 1937, p. 1–42
- Gross, Julius, „Die Gräber in der Kronstädter Stadtpfarrkirche”, în *Jahrbuch des Burzenländer Sächsischen Museums*, I. Jahrgang, Kronstadt, 1925, p.132–154
- IOB, 1965, *Inscripțiile medievale ale României. Vol. I – Orașul București, 1395–1800* (red. Al. Elian), București
- Iorga, Nicolae, 1906, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșeni*, București
- Lapedatu, Al., „Antichitățile de la Baia”, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, anul II, 1909, p. 53–64.
- Lăzărescu, E., „Despre piatra de mormînt a comitelui Laurențiu și cîteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, 1957, 1–2, p. 109–127.
- Möckesch, Samuel, 1839, *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Hermannstadt
- Orbán, Balász, 1868..., *A Székelyföld leírása*, vol. I–1868, II–1869, III–1870, IV–1870, V–1871, VI–1873, Pest.